

KUMANOVA'DAKİ MÜSLÜMAN MEZARLIĞI VE ROMAN MEZARLARI*

Osman MERT**

Özet:

Adını daha önce bölgeye yerleşen Kuman Türklerinden alan Kumanova, I. Murat Dönemi'nde 1371 yılında Osmanlı topraklarına katılmıştır. Balkan Savaşlarına kadar yaklaşık 570 yıl Osmanlı sınırları içinde yer alan Kumanova'da bu süre zarfında Türkler, Müslüman Arnavutlar, Makedonlar, Romanlar, Sırp lar... yaşamışlardır. Türklerin ve Romanların önemli bir kısmı özellikle 17. yüzyılın sonunda bölgedeki Hristiyan ahalinin çıkardığı isyanlar; XIX. yüzyılın başındaki Sırp İsyanı, Balkan Savaşları ve I.-II. Dünya Savaşları nedeniyle Kumanova'dan Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmışlardır. Osmanlı Dönemi'nde genellikle %45-60 oranında Müslüman'ın yaşadığı Kumanova'da günümüzde Müslümanların oranı %22,4'e düşmüştür. Bu oranın da çoğunluğunu Arnavutlar oluşturmakta; ikinci sırada Romanlar, üçüncü sırada da Türkler yer almaktadır.

Türk mezar geleneğini büyük oranda koruyan Kumanova Müslümanlarının Osmanlı Dönemi'ndeki mezar taşları Anadolu'daki çağdaşları ile aynıken, daha sonra bölgedeki siyasi gelişmelere paralel olarak mezar taşlarının Kiril ve Latin alfabeleleriyle yazıldığı; teknolojik gelişmelere bağlı olarak da son zamanlarda özellikle Romanlara ait mezar taşlarına ölen kişilerin fotoğraflarıyla birlikte ay-yıldızın da işlendiği görülmektedir.

"Kumanova'daki Müslüman Mezarlığı ve Roman Mezarları" başlıklı bu çalışmada Kumanova'nın tarihi, Kumanova Romanları ve Kumanova'nın geçirdiği siyasi değişimlerin mezar taşlarına yansımaları görüntülerle de desteklenerek ilgililerin dikkatlerine sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Kumanova, Roleman, Roman mezar taşları, Kumanova Müslüman Mezarlığı.

* Bu yazı, Türk Dil Kurumu ve Bitlis Eren Üniversitesi iş birliğiyle gerçekleştirilen Arap Harfli Yazıtlar ve Ahlat Mezar Taşları Çalıştayı'nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş biçimidir.

** Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü,

Muslim Cemetery and Roman Cemeteries in Kumanova

Abstract:

The Romans, or Gypsy as widely called within the public, are one of the ethnical groups of the Ottoman Empire. Due to their different way of life, as in the present, Romans were excluded by most cultures in the past, and they took refuge to Ottomans. Today some Romans live in Kumanova, located on Greece-Serbia highway on Macedonia's border with Serbia. According to Macedonian official data; Romans have a population of 4256 people and regard themselves as Turks and Muslims.

Romans, learnt Turkish and converted to Islam while living within the Ottoman borders, continue to communicate in Turkish with each other and to follow certain Turkish tradition in daily life even today. They have been adhering to Turkish-Islamic cemetery traditions for centuries, too.

Romans regard themselves as representatives of Ottomans. Kumanova Roman cemetery is one of the most typical Roman cemeteries at Balkans. Kumanova Roman cemetery is full of both old and new graves and both the old graves and the new ones were built in accordance with Turkish-Islamic traditions.

In this notice entitled 'Kumanova Roman Tombstones' changes for gravestones based upon political shifts of the region will be submitted to whom it may concern.

Keywords: Kumanova, Roman, Roman tombstones, Kumanova Muslim Cemetery.

1. Kumanova:¹

Makedonya'nın kuzeyinde yer alan ve önemli bir kısmını Arnavutça konuşan Müslümanların oluşturduğu 105 bin civarında nüfusa sahip bulunan Kumanova, Vardar Irmağı'na karışan Kriva Nehri'nin küçük bir kolu üzerinde, Üsküp'ün 35 km kadar kuzeydoğusunda engebeli bir düzlükte kurulmuştur. Yunanistan-Sırbistan Otoyolu ve Selanik-Üsküp-Niş-Belgrad Demir Yolu üzerinde yer alan Kumanova (Kiel 2002: 363), I. Murat Dönemi'nde 1371 yılında Osmanlı topraklarına katılmıştır. Adını daha önce bölgeye yerleşen Kuman Türklerinden alan Kumanova Osmanlı Dönemi'nde Müslümanların hâkim olduğu bir şehir hâline gelmiştir.

1 İlgili bölüm hazırlanırken, M. Kiel'in "Kumanova. *İslam Ansiklopedisi*, C 26, Ankara, (2002), 363-364." adlı çalışmasından büyük ölçüde yararlanılmıştır.

Kumanova'nın siyasi sınırlarını gösteren Makedonya haritası
(<https://www.google.com.tr/search?q=kumanova>, erişim tarihi: 15.10.2015)

Adına ilk olarak 923-925 (1517-1519) yıllarına ait bir tahrir defterinde rastlanan Kumanova, o dönemde on dokuz Türk ve otuz üç Hristiyan haneden oluşan bir köydür. 1570 yılına ait tahrir kayıtlarına göre Kumanova'da bir kısmının sonradan İslamiyet'i kabul ettiği anlaşılan yaklaşık elli iki Müslüman, on dokuz Hristiyan aile bulunmaktadır. Kumanova'nın İslami bir kimlik kazanmasında en önemli faktörlerden biri de XVI. yüzyıl başlarında Tatar Sinan Bey tarafından kubbeli büyük bir caminin inşa edilmesidir. Bu dönemde 200 hanelik bir Yörük grubu da yöreye gelerek Aşağı Bektaşlı, Asılıcılar, Baraklı, Çeltikçi, Kutlu Bey ve Yukarı Bektaşlı köylerini kurup yerleşmişlerdir. Bölgede Kumaničevo, Turkovce ve Vragoturci köylerine yerleşen ilk Türkler olan Kumanlar ise Sırp, Bulgar ve Makedon nüfus içinde asimile olmuşlardır (Kiel 2002: 363).

Foto 1: Tatar Sinan Paşa Camisi'ne ait bir görüntü (XVI. yüzyıl)

Evliya Çelebi 1665'te Kumanova'yı şöyle tasvir eder: “Kumanova yerleşimi Üsküp Sancağı'nın sınırları içinde yer alır ve bir idari alanı belirtir. Şehir birçok dere ve kiremit çatılı 600 evle süslenmiştir. Şehir merkezinde bulunan cami çok güzeldir. Burada tekke, medrese, hamam, çok sayıda dükkân, değirmen bulunur. İklimi keyif verici ve hoştur. Muhtelif sayıda üzüm bağı ve bahçeler de vardır.” (Kiel 2002: 364).

1689-1690 yıllarında Avusturya Krallığı tarafından kıskırtılan bölgedeki Hristiyan ahalinin çıkardığı isyanlar ve XIX. yüzyılın başındaki Sırp İsyanı nedeniyle bölgedeki Müslümanların önemli bir kısmı bölgeyi boşaltmıştır.

Boşaltılan bölgelere daha sonra Hristiyan Bulgarlar, Makedonlar ve Sırp- lar yerleştirilmiştir. Aynı problemler sebebiyle büyük oranda Müslümanların yaşadığı Kumanova'nın batısındaki köylerin nüfusu da yarı yarıya azalmış ve buralara batı bölgelerinden göç eden Arnavut Müslümanlar yerleştirilmiştir.

Pouqueville 1805'te Kumanova'da sadece 300 hane tespit etmiştir. 1860'larda Osmanlılar Kumanova etrafındaki bazı yeni köylere Kafkaslar'dan gelen Çerkez göçmen gruplarını yerleştirmiştir. Aynı yıllarda Tanzimat Dönemi'nin vilayet reformlarıyla Kumanova, merkezi Üsküp olan Kosova vilayetinin bir kazası hâline getirilmiştir.

A. Boué, XIX. yüzyılda hızlı bir şekilde gelişen Kumanova'da 1836'da 3000 kişilik bir nüfus olduğunu belirtir. Avusturya Konsolosu Georg J. von Hahn ise 1858'de Kumanova'da 300'ü Müslüman, 350'si Hristiyan Bulgar ve 30'u da Çingene aile olmak üzere toplam 3500 kişinin yaşadığını kaydeder. Bununla birlikte J. von Hahn, Kumanova'da büyük bir saat kulesinin, minareli iki caminin ve yapımı devam eden büyük bir kilisenin olduğunu söyler. O dönemde Kumanova bölgesinde 90 Bulgar köyü ve 44 de kısmen Türkçe konuşan Müslüman köyü bulunmaktadır (Kiel 2002: 363).

1888'de Selanik-Belgrad Demir Yolu projesi Kumanova'nın hızlı bir şekilde gelişmesini sağlamıştır. *Kāmūsü'l-a'lâm*'da verilen bilgilere göre 1896'da Kumanova'nın nüfusu 4500'dür ve kazada iki cami, bir rüştiye, bir medrese, iki tekke ve birkaç da mektep bulunmaktadır. Kančov'un verdiği bilgilere göre 1900 yılında kasaba nüfusu, çoğu Türkçe konuşan 6750'si Müslüman ve 7780'i Hristiyan olmak üzere 14.530 kişiden oluşmaktadır.

I. Balkan Savaşı sırasında 23 ve 24 Ekim 1912'de, Sırp veliht prensi Aleksandar kumandasındaki Sırp ordu birliğiyle Osmanlı ordusu arasında gerçekleşen Kumanova Savaşı Makedonya'nın siyasi kaderini belirlemiştir. Bu savaşın ardından -sonradan Yugoslavya olan- Sırp Krallığı sınırları içinde kalan Kumanova bölgesi, II. Dünya Savaşı sırasında Bulgar işgaline uğramış; sonra da Yugoslavya toprakları içinde yer almıştır (Kiel 2002: 364).

II. Dünya Savaşı'nın ardından 1950'lerde çoğu Türkiye'ye göç eden Türklerin yerleri hemen Arnavut Müslümanlarla doldurulmuştur. 1993'te Birleşmiş Milletlerce bağımsızlığı kabul edilen Makedonya Cumhuriyeti 1996'dan itibaren bölgedeki yerel idareyi Kumanova, Lipkova ve Staro Nagoričane olmak üzere üç ayrı belediyeye ayırmıştır (Kiel 2002: 364).

Foto 2: Kumanova'nın ve Kumanova Müslüman Mezarlığı'nın uydu görüntüsü ("www.google.maps" adresinden alınmıştır.)

Osmanlı'dan sonra Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı ve Yugoslavya Krallığı hâkimiyetinde kalan Kumanova, 1943-1991 yılları arasında da Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti içinde yer alır. 1991'de bağımsızlığını ilan etmesiyle Makedonya Cumhuriyeti içinde kalan Kumanova'nın nüfusu 2002

nüfus sayımına göre 105.522'dir. Nüfusun etnik dağılımı ise "Makedonlar: 63.746; Arnavutlar: 27.290; Sırpalar: 9.062; Romanlar: 5132 ve Türkler: 292" şeklindedir. Bu nüfusun da %66'sı Ortadoks Hristiyan, %22,4'ü Müslüman ve %2,3'ü de diğer dinlere mensuptur (<https://en.wikipedia.org>).

2001 yılında bölgede gerçekleşen savaştan sonra, özellikle Lipkova Belediyesine ait çoğu Müslüman köyü tahrip edilmiş; camilerin büyük bir kısmı bu olaylar sırasında hasar görmüştür. Günümüzde Kumanova'daki tek cami olan Tatar Sinan Bey Camisi, XVI. yüzyılın sonlarında inşa edilen ve günümüzde büyük ölçüde yıkılmış olan Kaçanikli Mehmed Paşa'nın Kumanova'nın kuzeyindeki Tabanovce köyündeki kubbeli camisi ve Kumanova'daki Müslüman mezarlığı bölgenin Osmanlıyla olan bağının en önemli temsilcileridir (Kiel 2002: 364).

1.2. Kumanova Romanları/Çingeneleri:²

Çingeneler ve kökenleri hakkında yapılan filolojik araştırmalar, bunların 5-11. yüzyıllar arasında Kuzey Hindistan'dan İran'a gönderildikleri ve buradan da batıya doğru hareket ettikleri yönündedir. Yazılı kültürleri bulunmadığından kendilerine ait verilere ulaşılamayan Çingenelerin tarihi hakkında dil karşılaştırmaları ile antropolojik ve etnolojik çalışmalarla desteklenen araştırmalar yapılmış ve bu araştırmalar neticesinde Çingenelerin Hindistan kökenli oldukları kanaatine varılmıştır (Göncüoğlu ve Yavuztürk 2009: 110).

Çingenelerin menşeleri konusunda detaylı bilgiler veren Evliya Çelebi ise Mısır'da Firavun'un bu kavimden olduğunu ve bunların Mısır'da uzun süre hâkimiyet kurduklarını belirtir. Romanların asıl vatanının Mısır olduğunu iddia eden Evliya Çelebi, bunların Firavunlar zamanından beri Rumeli'ye, bilhassa Gümölcine'ye geldiklerini ve "Mısır hakkı için ve Gümölcinemiz hakkı için" şeklinde yemin ederek bu durumu teyit ettiklerini kaydeder (Gökbilgin 1988: 420-426).

V-XI. asırlarda birçok Çingene grubunun İran üzerinden gelerek, Suriye ve Bizans topraklarında kaldıkları, bu bölgelerden de Mısır ve kuzey Afrika'ya geçtikleri; oradan da bir kısmının İspanya ve Avrupa'ya yayıldıkları anlaşılmaktadır. Aynı dönemde bazı Çingene gruplarının da bir süre Frigya ve Bitinya'da kaldıkları; daha sonra da Çanakkale Boğazı'ndan geçerek Balkanlar'a ve oradan da Avrupa'ya dağıldıkları anlaşılmaktadır (Gökbilgin 1988: 420-426).

XV. asırda Bizans şairi Mazaris, güney Yunanistan'da bulunan Peleponnez'de yerleşen yedi milletten birinin de Kıptiler yani Çingeneler olduğunu kaydettiği gibi, yine bu asır içinde Mora'dan geçen seyyahlar Güneybatı Yu-

2 İlgili bölüm hazırlanırken T. GÖKBİLGİN'in "Çingeneler, *İslam Ansiklopedisi*, C 3, 1988, s. 420-427." adlı çalışmasından büyük oranda yararlanılmıştır.

nanistan'da bulunan Modon şehri yanında birçok Çingene'nin yaşadığını belirtirler.

Çingenerler, ilk görüldükleri yıllarda Avrupa'da hoşgörüyü karşılanmışlardır. XV. asrın sonlarında Papa'nın himayesini elde eden Çingenerler, her ülkede hükümdarlar ve prensler tarafından iyi karşılanmışlar ve hediyeler almışlardır. Fakat çok geçmeden hemen her yerde, bilhassa Türklere casusluk yaptıkları suçu yüklenerek takiplere ve tazyiklere maruz kalmaya başlamışlardır. XVI-XVIII. asırlarda büyü yapmak, çocuk çalmak ve insan eti yemek suçlarıyla itham edilen Çingenerler hakkında ölüm cezası da dâhil olmak üzere şiddetli kararlar ve hükümler verilmiştir (Gökbilgin 1988: 420-426).

İngiltere'de, Fransa'da ve Lehistan'da XVI. asırda, Çingenerlerin imhası hakkında resmî makamlarca birtakım politikalar geliştirilmiştir. Bu politikaların sonucunda Fransa'da ancak küçük bir Çingene grubu, Basklar arasında kalabilmiştir. Çingenerlere karşı girişilen bu imha hareketlerine XVII -XVIII. asırlarda İsveç'te, Danimarka'da, İtalya'da, Avusturya'da ve Rusya'da uzun müddet kilise ve hükümet makamları tarafından devam edilmiştir. Çingenerlerle ilgili bu tehdit algısı Almanya'da yakın geçmişe kadar devam etmiş ve bunun sonucunda Hitler Dönemi'nde Yahudilerle birlikte binlerce Çingene öldürülmüştür (Kolukırık 2005: 53). Eflak ve Macaristan'da diğer ülkelere göre daha az baskıya uğrayan Çingenerler, Eflak'ta da esir sınıfından sayılmışlardır.

Osmanlı Devleti'nde farklı bir statüde değerlendirilen çingenerler klasik Osmanlı toplum tabakalarını formüle eden "millet sistemi" içinde yer almamışlardır. Müslüman olduklarını söylemelerine rağmen ne Müslümanlarla ne de gayrimüslimlerle aynı konumda görülen Çingenerlerin diğer milletlerle bir arada oturmalarının önüne geçebilmek için ayrı iskân edilmeleri sağlanmıştır (Göncüoğlu ve Yavuztürk 2009: 112).

16. yüzyılda toprakların genişlemesi Kanuni Dönemi'nde yeni bir idari yapılanmayı gerekli kılmış; Rumeli'de gerçekleştirilen idari yapılandırma sonucunda 26 sancak oluşturulmuştur. Bu 26 birim arasında yer alan Çingene Sancağı'nın hukuki, mali ve askerî işlerini düzenlemek amacıyla Kırkkilise (Kırklareli) merkez tayin edilmiştir. Ayrıca Eski Hisar-ı Sağra, Hayrabolu, Malkara, Doğenci-Eli, İncügez, Gümülcine, Yanbolu, Pınarhisar, Pravadi, Dimetoka, Ferecik, Keşan, İpsala ve Çorlu mıntıkları ile İstanbul ve Rumeli Eyaleti'nde oturan diğer çingenerler de bu sancağa bağlanmışlardır (Haşim 1995: 283; Göncüoğlu ve Yavuztürk 2009: 112-113).

Bir kısmı Osmanlı'dan önce, bir kısmı da Osmanlı Dönemi'nde Asya'dan, Kuzey Afrika'dan ve çeşitli ülkelerin baskısı sonucu Avrupa'dan Osmanlı'ya sığınan Kumanova Romanlarının önemli bir bölümü de özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'ya göç etmişlerdir. Günümüzde Makedonya resmî verilerine göre 5132 kişilik bir nüfusa sahip olan Romanlar, kendilerini Türk

ve Müslüman olarak tanımlamaktadırlar (Çayırılı 2007: 279). Kendilerini Osmanlı'nın bölgedeki temsilcileri olarak gören ve bölgedeki dillerin yanında Türkçe de bilen Romanların Türkiye ile ilişkileri de yoğun bir şekilde devam etmektedir.

1.2.1. Kumanova Müslüman Mezarlığı:

Şehir merkezinin yaklaşık 2 km güneybatısında yer alan mezarlık, geniş bir alan üzerine kurulmuştur. Eski ve yeni mezarların bir arada bulunduğu Kumanova Müslüman Mezarlığı'nda bölgede değişen siyasi gelişmelerin mezar şekillerini ve mezar taşlarını da etkilediği görülmektedir:

Foto 3: Kumanova Müslüman Mezarlığı'ndan genel bir görüntü

1. Türklere ve Müslüman Arnavutlara Ait Mezarlar

Kumanova'daki Türklere ve Müslüman Arnavutların Osmanlı Dönemi'ndeki mezar taşları genellikle Anadolu'daki çağdaşları ile aynıken, daha sonra bölgedeki siyasi gelişmelere paralel olarak mezar taşlarının Kiril ve Latin alfabeleriyle yazıldığı; son zamanlarda inşa edilen Türklere ait mezar taşlarına ay yıldızın, Arnavutlara ait mezar taşlarına da genellikle Arnavut bayrağındaki çift başlı kartalın işlendiği tespit edilmiştir.

Son yıllarda yapılan mezarlar genellikle çerçevesiz ve yüksek çerçevesiz şahideli mezarlardır. Ancak çerçevesiz ve yüksek çerçevesiz mezarlara göre sayıları daha az olmakla birlikte mezarlıkta şahideli toprak mezarlar da bulunmaktadır. Bunların bir kısmı eski, bir kısmı da daha sonra çerçeve eklenmek üzere toprağının oturması, yerleşmesi beklenen yeni mezarlardır. Toprak mezarlarda baş ve ayak şahidelerinin bir kısmı mermer iken, bir kısmı da tahtadır.

Foto 4, 5: Arap harfli mezar taşlarından birine ait görüntüler

Foto 6, 7: Arap harfli ve başlıklı mezar taşlarından ikisi

Foto 8, 9: Kiril harfli mezar taşlarından ikisi

Aynı mezar taşı tiplerinin Latin alfabesiyle yazılmış şekilleri de bulunmaktadır:

Foto 10: Üzerinde ay ve yıldız bulunan mezar taşlarından biri

Foto 11: Üzerinde ölen kişinin mesleğinin işareti olarak örse ve çekice yer verilen bir mezar taşı

Tahta olanlara ölen kişiyle ilgili bilgilerin genellikle çivilerle tutturulan harflerle yazıldığı, bu harflerin de önemli bir kısmının zaman için yıpranarak düştüğü ve geriye sadece çivilerinin kaldığı görülmektedir.

Foto 12, 13: Şahidesi tahtadan yapılmış mezarlardan biri

Foto 14: Müslüman Arnavutlara ait yeni mezarlardan birine ait görüntü

2. Kumanova Romanlarına Ait Mezarlar

Kendilerini Osmanlı'nın bölgedeki temsilcisi olarak tanımlayan Romanlara ait son zamanlarda yapılan hem Latin hem de Kiril harfli mezar taşlarının önemli bir kısmında ölen kişiye ait fotoğrafa ve ay-yıldızla yer verilmiştir. Bu tarz mezarların bir kısmı karı ve kocaya ait olduğundan mezar taşına her ikisinin de fotoğrafı eklenmiştir.

Foto 15, 16: Üzerine fotoğraf eklenen Roman mezar taşlarından ikisi

Foto 17: Üzerine fotoğraf eklenen Roman mezar taşlarından birine ait görüntü

Foto 18: Üzerinde dinî bir tasvir bulunan Roman mezar taşlarından birine ait görüntü

Foto 19: Yakın zamanda defnedilmiş Romanlara ait toprak mezarlardan üçüne ait görüntü

Sonuç:

Adını daha önce bölgeye yerleşen Kuman Türklerinden alan Kumanova, I. Murat Dönemi'nde 1371 yılında Osmanlı topraklarına katılmıştır. Balkan Savaşlarına kadar yaklaşık 570 yıl Osmanlı sınırları içinde yer alan Kumanova'da bu süre zarfında Türkler, Müslüman Arnavutlar, Makedonlar, Romanlar, Sırlar... yaşamışlardır. Türklerin ve Romanların önemli bir kısmı özellikle 17. yüzyılın sonunda bölgedeki Hristiyan ahalinin çıkardığı isyanlar, XIX. yüzyılın başındaki Sırp İsyanı, Balkan Savaşları ve I-II. Dünya Savaşları nedeniyle Kumanova'dan Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmışlardır. Osmanlı Dönemi'nde genellikle %45-60 oranında Müslüman'ın yaşadığı Kumanova'da günümüzde Müslümanların oranı %22,4'e düşmüştür. Bu oranın da çoğunluğunu Arnavutlar oluşturmakta; ikinci sırada Romanlar, üçüncü sırada da Türkler yer almaktadır.

Türk mezar geleneğini büyük oranda koruyan Kumanova Müslümanlarının Osmanlı Dönemi'ndeki mezar taşları Anadolu'daki çağdaşları ile aynıyken, daha sonra bölgedeki siyasi gelişmelere paralel olarak mezar taşlarının Kiril ve Latin alfabeleriyle yazıldığı; teknolojik gelişmelere bağlı olarak da son zamanlarda özellikle Romanlara ait mezar taşlarına ölen kişinin fotoğrafıyla birlikte ay-yıldızın da işlendiği görülmektedir.

Kaynaklar

- ALYILMAZ, C. (2011), “Eski Türk Mezar Geleneği ve Bursa'daki Türbeler”, *Kaşgar'dan Endülüs'e Türk-İslam Şehirleri Sempozyumları 28-30 Nisan 2011 Bursa Şehrengizi Bir Cihan Devletinin Doğduğu Şehir*, Bursa, s. 1-41.
- ALYILMAZ, C. (2016), “Kosova ve Makedonya'daki Osmanlı Dönemi Mezar Taşlarının Bugünkü Durumu.”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5(1), s. 56-93.
- ALPMAN, N. (2003), *Başka Dünyanın İnsanları: Çingener*, İstanbul.
- ALTINÖZ, İ. H. (1995), “Osmanlı Toplumunda Çingenerler”, *Tarih Dergisi*, XXIII/137, s. 278-285.
- ARAYICI, A. (1993), *Çingenerler: Ülkesiz Bir Halk*, İstanbul.
- BOGOJEVIĆ, L. (1989), “Kumanova Dolayındaki Kimi İslam Mimarisi Eserlerinin İdentifikasyonu”, (Ed. H. G. MAJER vd.), *Ars Turcica*, C I, München, s. 165-168.
- CLEBERT, J. P. (1963), *The Gypsies*, New York, P. Dutton & Co., Inc.
- CROWE, D. ve KOSTI, J. (1992), *The Gypsies of Eastern Europe*, New York, M. E. Sharpe, Inc.
- ÇAL, H. ve İLTAR, G. (2011), *Giresun İli Mezar Taşları*, Ankara, Giresun Valiliği Yayınları.
- ÇAL, H. (2007), “Göynük (Bolu) Şehri Mezar Taşları”, *Vakıflar Dergisi*, S XXX, Ankara, s. 307-395.
- ÇAL, H. (2000), “İstanbul Eyüp'teki Erkek Mezar Taşlarında Başlıklar”, *Tarihi Kültürü ve Sanatıyla III. Eyüpsultan Sempozyumu Tebliğler (28-30 Mayıs 1999)*, İstanbul, s. 226-241.
- ÇAYIRLI, N. (2007), “Makedonya Türkleri”, *Balkanlar El Kitabı*, Çorum.
- ÇETİNASLAN, M. (2013), “İnegöl Kavaklaraltı Mezarlığı'ndaki Muhacirlere Ait Mezar Taşları”, *İdil Sanat ve Dil Dergisi*, C 2, S 6, s. 158-197.
- DİNGEÇ, E. (2009), “XVI. Yüzyılda Osmanlı Ordusunda Çingenerler”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2009, S 20, s. 33-46.
- DUYGULU, M. (1992), “Çingenerler”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, II, s. 514-516.
- FRASER, A. (1992), *The Gypsies*, Blackwell, Oxford.
- GÖKBİLGİN, T. (1988), “Çingenerler”, *İslam Ansiklopedisi*, C 3, s. 420-427.
- GÖNCÜOĞLU, F. ve YAVUZTÜRK, Ş. P. (2009), “Sulukule ve Çingenerleri”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S 23, s. 107-134.
- HANCOOK, I. (2002), *We are the Romani People*, Hatfield, University of Hertfordshire Press.
- KARATAY, O. ve ATSIZ GÖKDAĞ, B. (2006), *Balkanlar El Kitabı*, C I, Çorum/Ankara.
- KARATAY, O. ve ATSIZ GÖKDAĞ, B. (2007), *Balkanlar El Kitabı*, C II, Çorum/Ankara.
- KAYGILI, O. C. (1972), *Çingenerler*, İstanbul, Bilgi Yayınevi.
- KAZANCIGİL, R. vd. (2012), *Edirne Müzesi Osmanlı Dönemi Mezar Taşlarından Örnekler*, Edirne, Edirne İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- KENRICK, D. (1993), *From India to the Mediterranean: The Migration of the Gypsies*, Paris, Gypsy Research Centre.
- KIEL, M. (2002), “Kumanova”, *İslam Ansiklopedisi*, C 26, Ankara, s. 363-364.
- KOLUKIRIK, S. (2005), “Türk Toplumunda Çingene İmgesi ve Önyargısı”, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, C 8, S 2, Güz, s. 52-71.

- LAQUEUR, H. P. (1996), “Mezar Taşları Başlıkları Tasnifi Hakkında Bazı Mülahazalar”, *İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri I*, (Ed. Jean-Louis Bacque-Grammont), Ankara, s. 159-163.
- LAQUEUR, H. P. (1997), *Hüve'l-Baki, İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, (Çev. S. Dilidüzgün), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- LEWY, G. (1999), “The Travail of The Gypsies”, *National Interest*, Fall, Issue 57.
- LEWY, G. (2000), *The Nazi Persecution of the Gypsies*, New York, Oxford University Press.
- MARUSHIAKOVA, E ve POPOV V. (2001), *Gypsies in the Ottoman Empire*, Hatfield, University of Hertfordshire Press.
- MAYALL, D. (1988), *Gypsy-Travellers in Nineteenth-Century Society*, Cambridge University Press.
- MERMUTLU, B. ve ÖCALAN, H. B. (2012), *Tarihî Bursa Mezar Taşları-II, Emirsultan Mezarlığı*, Bursa, Bursa Kültür AŞ Yayını.
- MUŞMAL, H. ve ÇETİNASLAN, M. (2013), “Konya İli Beyşehir İlçesi Fasıllar Köyü Mezar Taşları”, *Turkish Studies*, Volume 8/7, Ankara, s. 323-354.
- OKELY, J. (1983), *The Traveller-Gypsies*, Cambridge University Press.
- ORKUN, H. N. (1952), “Çingenelere Dair”, *Resimli Tarih Mecmuası*, III/33, s. 1734-1735.
- ÖZKAN, A. R. (2000), *Türkiye Çingeneleri*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ŞERİFGİL, E. M. (1981), “XVI. Yüzyılda Rumeli Eyaleti'ndeki Çingeneler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S 15, s. 117-144.
- ŞEYBAN, L. (2010), “Yalova'nın Altınova İlçesindeki Osmanlı Mezar Taşları ve Kitabeleri”, *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Akademik İncelemeler Dergisi*, C V, S 2, s. 172-226.

